

Борис ШАЛАГІНОВ

**"ЗІТНУТИСЬ В ГЕРЦІ З МОРЕМ ЛИХА...": ТЕМА ПОМСТИ В ТРАГЕДІЇ
В. ШЕКСПІРА «ГАМЛЕТ»**

(Постійне місце статті: Зарубіжна література в навчальних закладах. — Київ, 1996. — № 9. — С. 13-17).

"Не вбивай!" (*Матв., XIX, 18*)

Відродження — не тільки найщасливіша, а й одна з найтрагічніших епох в історії Європи. Зруйнування традиційних світоглядних засад, хитання в царині віри (Реформація!), зростання індивідуалізму, жорстока конкуренція в підприємстві — все це робило життя людини в той час вельми напруженим, а в побутовому плані нерідко просто небезпечним.

Проте в добу Відродження людина відкрила для себе незнану до цього радість самостійно приймати рішення, ставити перед собою життєво конкретну мету і цілеспрямовано прямувати до неї. На цьому шляху чекала небезпека трагічних помилок. Але відмовитися від цієї свободи людина не хотіла, та вже й не могла.

Не випадково найбільшими завоюваннями літератури Відродження стали сонет, новела і трагедія, які мали багато спільного між собою: сонет втілював у собі гостре зіткнення протилежних переживань, які мучать людину, але не можуть бути до кінця примирені (антитеза); в основі новели — драматично гострий збіг обставин, небезпечна для людини гра випадковостей; в основі трагедії — зіткнення і боротьба людини з нерозв'язними проблемами, які нерідко призводять її до загибелі.

Англійська ренесансна трагедія поєднала в собі особливості цих трьох жанрів. Так Шекспір знаходив сюжети для деяких своїх трагедій в італійських новелах, а психологічно гострі переживання персонажів виражав у віршах.

Та найголовніше, що вирізняло Шекспіра як ренесансного митця, була постановка проблеми цінності людського життя: в чому земне призначення людини, в чому сенс її життя? В цих запитаннях відроджувалася забута в попередні століття суперечка стародавніх греків про людину. Гамлет говорить про людину не просто мовою гуманістів XVI ст.: людина — це "окраса Всесвіту", "вінець всього сущого", "шляхетна розумом", "безмежна хистом", "дією подібна до янгола, а тямом — до Божества"¹; він сам мимоволі мусить розв'язати для себе цю суперечку і дати недвозначну відповідь, що ж таке людина — та ідеальна істота Платона і Арістотеля, прекрасна фізично і морально, чи ця реальна, в оточенні Гамлета, — слабкодуха і безвольна, підступна і зрадлива?

¹ Тут і далі трагедія "Гамлет" цитується в перекладі Леоніда Гребінки.

Дослідники трагедії вже багато століть сперечаються, якої ж думки дотримувався сам Шекспір? Не наводячи ті численні висловлювання, підсумуємо їх. Констатується, що на початку XVII ст. драматург переживає злам у своєму світогляді, що відбився і в його розумінні людини. Не випадково в нашій трагедії єдина "ідеальна людина" — король Гамлет, введений на сцені тільки у вигляді привида; принц із сумом дізнається, що його батько, попри всі високі чесноти, приречений по смерті "в сірчане полум'я на муку". Сам же Гамлет зображений драматургом як людина, що страждає від внутрішнього розладу і приходить до повного розчарування в житті. А переважна більшість персонажів трагедії — люди душевно слабкі чи підступні й підлі.

Чи може щось красномовніше свідчити про скептичний щодо людини погляд самого автора?

Та все ж не поспішаймо з висновками! Гамлет має дещо, що робить його Героєм у високому розумінні слова, навіть зразком для наслідування. Що ж примушувало шекспірівського глядача, затамувавши подих, стежити за кожним кроком нерішучого принца і... співчувати йому!? Чому? Адже «нерішучий» персонаж не може бути героєм величної трагедії, це естетичний нонсенс!

Шекспірівський глядач бачив у поведінці Гамлета зовсім не слабкодухість і нерішучість; він нутром угадував у поведінці принца якесь нове ставлення до життя, якісь нові риси людини. Гамлет вражав не просто своєю страшною долею: до трагізму в житті тодішня людина звикла. Гамлет не хотів діяти відповідно до традиційного, усталеного порядку речей, якому тут же, в цій самій трагедії, так впевнено і пристрасно підкорялися інші месники — Пірр, Фортінбрас, Лаерт. Гамлет не хотів бути сліпим знаряддям звичаю і традиції, віри і авторитету, як це було притаманне попереднім століттям; він прагнув бути господарем своїх вчинків, брати на себе всю повноту відповідальності за них. В цьому вмінні приймати самостійне рішення і нести за нього тягар відповідальності і виявляється внутрішня воля, духовна незалежність ренесансної людини.

У трагедії не випадково зображено не одного, а цілих чотири месники: Гамлет, Пірр, Фортінбрас і Лаерт. Шекспір нерідко прагне дублювати головні сюжетні лінії і мотиви у своїх п'єсах, щоб підкреслити шляхом порівняння їх значущість і глибинний смисл. Так, у "Королі Лірі" сюжетна лінія Ліра та його трьох дочок "дублюється" не менш трагічною лінією графа. Глостера та двох його синів. У "Ромео і Джульєтта" тема кохання розкривається у трьох відмінних один від одного ракурсах: Ромео і Джульєтта, Ромео і Розаліна, Паріс і Джульєтта. В комедії "Сон літньої ночі" Шекспір перевершує самого себе: він розгортає аж шість любовних ситуацій, які утворюють своєрідні смислові паралелі. Нерідко важливу смислову роль відіграють "літературні" персонажі. Так, у "Сні літньої ночі" персонажі "Метаморфоз" Овідія Пірам і Тісба з'являються як герої "смішної трагедії", яку розігрують ремісники. В "Гамлеті" таким "літературним"

персонажем є Пірр (II, 2)².

Після того, як ахейці ввірвалися в Трою, юний Пірр проникає в палац троянського царя Пріама, спонуканий однією метою: помститися за смерть свого батька, славетного героя Ахілла. І Вергілій, і Шекспір підкреслюють жорстокий, кривавий характер помсти. Лише на якусь мить зупинився Пірр з піднесеним для удару мечем. Які думки промайнули в його голові, про що він подумав? Недовгими були роздуми:

Повсталa мста до діла кличе знов!

І ось падає мертвим старий цар, настає черга цариці Гекуби. Вергілій своїм епічно-величним тоном до кінця з усіма подробицями розповідає цю моторошну історію; в п'єсі Шекспіра всі присутні настільки схвильовані, що вже не можуть слухати про загибель нещасної жінки. Трагізм монолога у Шекспіра підсилюється тим, що насправді Пріам не вбивав батька Пірра, він практично не брав участі в подіях війни. А коли загинув від руки Ахілла його син Гектор, він вирушив до Ахілла і ублагав його повернути йому тіло дорогого сина. Що може бути несправедливішим від тої долі, що спіткала столітнього царя!

Пірр вбиває Пріама і Гекубу, навіть не замислюючись над цінністю людського життя. Він підкоряється не тільки гніву, який примушує його забути про невинність царя; він підсвідоме підкоряється стародавньому звичаю кривавої помсти. Саме родовий звичай і є мораллю Пірра, саме в цьому неписаному, але такому обов'язковому законі — виправдання Пірра. Отже, Пірр вільний від усіх докорів сумління, а, вгамувавши своє почуття помсти, заспокоїться і буде щасливий.

Цікаво, що у Шекспіра Гамлет намагається підбадьорити себе зовсім не прикладом кровожерливого Пірра; його вражає надзвичайна схвильованість актора, що чигає цей монолог:

*Що він Гекубі, що йому Гекуба,
Щоб побиватись так ? Що б він вчинив,
Якби таку, як я, він мав причину?*

Норвезький принц Фортінбрас — ще один месник (див. I, 12; II, 2; IV, 4; V, 2). Колись король Гамлет, здобувши чесну перемогу над королем Фортінбрасом, отримав від нього як викуп частину його земель (I, 1). Юний Фортінбрас, син загиблого, дізнавшись про смерть колишнього переможця, хоче силою повернути ці землі (I, 2). Проте пізніше, під впливом рідного дядька, відмовляється від цього наміру (II, 2). Але його честолюбство і жадоба реваншу не вгамовуються. І він веде свою армію в далеку Польщу, щоб відвоювати собі шмат землі, "з якого тільки й користі, що назва", а своїм вчинком він

Смертних виставляє без вагань

² Шекспір використав "Енеїду" Вергілія (II, 438-558).

*На примхи долі, смерть і небезпеку
Заради дірки з бублика (IV, 4).*

Наприкінці трагедії "звитязний" Фортінбрас повертається з перемогою і, дізнавшись про смерть усіх можновладців, стає королем Данії, бо не сумнівається, що "в цім королівстві є й мої права".

Характер і дії принца є докір Гамлету у його пасивності і нерішучості (див. IV, 4).

Як і Пірр, Фортінбрас теж людина дії. Як і античний герой, він теж не замислюється над ціною людського життя і готовий пожертвувати своєю армією заради шматка землі,

*Де всім цим воякам не розвернутись,
Де навіть і землі навряд чи стане
Полеглих поховать.*

Хоча, на відміну від Пірра, йому чужі бурхливі, дикі емоції; "він має розум і манери", за висловом Гамлета. При цьому він не має і половини переваг і чеснот Гамлета і позбавлений моральної й інтелектуальної витонченості датського принца. Проте саме ця обмеженість робить Фортінбраса цілеспрямованим політиком, фанатиком одної ідеї, людиною "честі". Він захищає свою ображену честь, і його совість не страждає від думки про нікчемно загублені життя й марно пролиту кров. Він знаходить для себе виправдання в кодексі лицарської честі і прирікає людей на смерть "заради вигадки й пустої слави":

*...Так, велич
Не в метушні безладній без причин,
А в тім, щоб битись навіть за стеблинку,
Як честь поставлена на кін.*

Таким чином, Фортінбрас також не бере відповідальності за скоєне на себе; його спонукальний мотив — священний для всього лицарства закон честі. Вбивати людей і проливати кров — його право, гарантоване кодексом лицарської моралі.

Лаерт постає перед нами в останньому акті як месник за свого батька, вельможу Полонія, випадково вбитого Гамлетом у кімнаті королеви (див. III, 4); крім того, він вважає принца винуватцем загибелі сестри Офелії. Лаерт із самого початку знає, що турнір на мечях має закінчитися смертю Гамлета.

Шекспір підкреслює емоційність, бурхливість почуттів у його характері; у своїх вчинках юнак підкоряється першому поруху душі. Але це і є слабкою стороною його вдачі, якою скористався Клавдій і спритно роздмухав його гнів проти Гамлета. Переживання Лаерта сильні і моментально переходять у дію, але йому не вистачає розсудливості. Отямившись від спалаху гніву, він готовий розкаятися у вчиненому. Так в останню мить він відчуває співчуття до Гамлета і говорить йому про отруєний меч.

Головна особливість характеру Лаерта та, що юнак діє під впливом чужої волі, повністю покладається на чужий авторитет. Це тип фанатика віри. У своєму вчинку (навмисне вбивство Гамлета) він повністю покладається на волю і авторитет короля Клавдія. Його сумління спокійне, бо він знає, що всю відповідальність за його вчинок бере на себе інша людина і, що важливо, — вища за статусом.

Такий тип свідомості постійно цікавив Шекспіра, який вважав, що він характерний для людської маси, натовпу. В трагедії "Юлій Цезар" він показав людську масу, яка, палаючи "праведним гнівом", може в єдиному пориві прийняти страшне і несправедливе рішення, але потім щиро розкається у ньому. Людина, подібна до Лаерта, може бути тільки виконавцем, іграшкою в чужих руках. Він — частина державного механізму, його безголосий гвинтик. Він не має своєї власної волі, крім тої, що роздухується в ньому тонким і підступним політиком. Лаерт — втілення психології натовпу в одній особі. Він також не має свого індивідуального сумління.

Як бачимо, Пірр, Фортінбрас, Лаерт не замислюються над цінністю людського життя, кожний з них у своїх рішеннях і вчинках покладається не на власне сумління, а на сторонню авторитарну силу — кодекс родової помсти чи лицарської честі, на сліпу віру в авторитет.

Гамлет зображується в трагедії як нова людина. Він — гуманіст, котрий зовсім по-новому розуміє суть людини і цінність людського життя.

В добу Відродження цінності феодального світу стали поступово заступатися у свідомості людини новими цінностями — гуманістичними (від латинського "humanus" — людський, доброзичливий). Найвищою цінністю гуманісти проголосили земне життя і земну людину. Навколишній світ став сприйматися гуманістами не як юдоль печалі, а як прекрасна дійсність, а людина — не як грішна та низька істота, а прекрасне й досконале створіння. Людина сама прагне розпоряджатися своєю долею, земне життя сприймає як радісне, повнокровне, сповнене світлих надій. Думка про потойбічне існування в цій системі цінностей відходить на другий план. Згадаймо знаменитий монолог Гамлета (III, 3), який починається трохи перефразованими словами грецького філософа Парменіда: «Чи бути, чи зовсім не бути — ось тут розв'язання проблеми»!

Шекспір ставить Гамлета перед вчинком досить звичайним з погляду античної і середньовічної моралі. Суспільство мало б виправдати його, сам Гамлет мусив би бути впевненим у своїй правоті. І все ж таки Гамлет поводить у цій ситуації нетрадиційно: він нібито не поспішає з помстою. Але, як не дивно, саме через це його вчинки все більше привертають до себе увагу глядача!

З'ясуємо спочатку, що являла собою людина, на плечі якої звалився тягар помсти. До підняття завіси Гамлет — юний безтурботний принц, що залицяється в дусі куртуазного етикету до юної придворної дами Офелії, надсилає їй наївні і зворушливі вірші. Таке ж просте і чисте його ставлення до життя та світобудови. Земля для нього —

"прекрасний храм", людина — "творіння Боже, розумом подібне до янгола, а обличчям до Бога" (II, 2). Гамлет навчається у Віттенберзькому університеті (там, за легендою, викладав доктор Фауст), багато читає, розмірковує про своє покликання, що в його уяві пов'язане з управлінням державою. Реальним взірцем правителя є для нього батько, в якому він, в дусі свого часу, вбачає не лише владаря, а й Людину, Особистість. "Він був людиною, людиною у всіх". Створивши батька, боги "дали Всесвіту образ людини".

І ось зненацька на долю цього щиросердого та ніжного юнака, сентиментального поета і мрійливого філософа випадають горе та випробування: смерть батька, квапливий шлюб матері із вбивцею, переміни у ставленні до нього близьких людей. Але найстрашніше те, що він будь-що мусить убити *людину*.

Душа Гамлета збентежена. Він неначе прозрів і побачив себе зовсім в іншому світі. У цьому, новому, світі у Гамлета вперше в житті з'являється конкретна мета, висока і страшна. Та душа Гамлета не готова до помсти. Він намагається підбадьорити себе прикладами інших месників, роздумуючи над вчинком античного героя Пірра чи над діями норвезького принца Фортінбраса.

Гамлет хоче знайти у близьких йому людей душевного тепла, моральної наснаги. Але що це? Колись рідні стіни Ельсінора нині дихають смертельним холодом. Розмова з коханою Офелією, до якої він приходив після нічної зустрічі з привидами, розчаровує принца. Він уперше подивився на неї іншими очима: чи зможе вона стати для нього другом, душевною опорою, утішити його біль і страждання?

*Схотив мене за п'ясть і стиснув міцно,
Ступив назад на довжину руки,
А другою от так прикривши очі,
Втопив їх у моє лице, мов хтів
Намалювать. Стояв він довго так;
Тоді, мені потряси злегка руку,
Хитнувши тричі ось так головою,
Зітхнув до того жалісно й глибоко,
Мов зараз в нього серце розпадеться
І прийде смерть. (II, 1)*

Гамлет віддає належну шану багатьом цнотам дівчини: вона скромна, гарна, щира та чесна, розумна і добре вихована. Однак їй не вистачає сили волі, самостійності в думках та рішеннях. А саме таку людину хоче побачити коло себе Гамлет у годину тяжких випробувань.

Гамлет відкриває зраду університетських друзів. Даремно заводять він розмову про свій тяжкий душевний біль. Друзі уникають відвертості: адже вони завербовані королем стежити за принцом. Душа Гамлета відтоді скам'яніла і для них.

Принца боляче вражає вагання рідної матері, яка нагадує синові, що вона для нього

королева, а він — її підданий (III, 4)!

Поступово перед Гамлетом відкривається зворотний бік його мети: так, він може покарати злочинця Клавдія, він для цього знайде в собі сили. Але що тоді зміниться у світі? Хіба повернути назад любов Офелії, щирість матері, вірність друзів? Хіба зникнуть назавжди такі лицеміри, як Полоній? Хіба зустріне він у цьому штучному світі придворних умовностей і етикету ставлення до себе не тільки як до Принца, офіційної особи, а й як до Людини?

Так Гамлет приходить до страшного висновку: весь світ злочинний, нищий та розбещений. Вбивство окремих злочинців ні до чого не приведе і нічого не виправить! Саме життя безглузде і позбавлене сенсу (сцена з черепом Йорика, V, 1).

Ми бачимо, що завдання Гамлета не схоже на те, що ставлять перед собою Пірр, Фортінбрас і Лаерт. У них помста — це виконання обов'язку, який диктує їм суспільство, традиція, звичай, авторитет. Гамлет навпаки намагається усвідомити свій вчинок, відкрити в ньому особистісний смисл. Протиставивши себе конформному середовищу, він робить могутній ривок уперед у своєму індивідуальному духовному розвитку і цим самим робить своє існування нескінченно трагічним.

Ще в XIX ст. критики наголошували на тому, що в трагедії Шекспіра йдеться не про "вбивство", а про боротьбу "з морем лиха". Зрозуміло, безглуздо звинувачувати людину в тому, що вона відмовляється свідомо робити те, що засуджується найвищою, мабуть, мораллю, яку коли-небудь виробляла європейська культура. Та все ж не просто відповісти на запитання, з ким персонально мусив би боротися Гамлет, щоб відновити справедливість. Так, І. С. Тургенєв закидав Гамлету його неспроможність вести за собою народ: "Гамлеты точно бесполезны массе; они ей ничего не дают, они её никуда вести не могут, потому что сами никуда не идут... Притом же Гамлеты презирают толпу". Приблизно в тому ж дусі дорікав Гамлетові за слабкість волі В. Г. Белінський: "Итак, вот идея (трагедии — *Б. III*): слабость воли, но только вследствие распада, а не по его природе. От природы Гамлет — человек сильный".

Але, з іншого боку, з ким же боротися Гамлету? Особиста трагедія принца розкрила перед ним несподіваний зв'язок усіх явищ у світі. Доля окремої людини тісно пов'язана з долями інших людей, а в сукупності утворюється нова дійсність, яка у своїй суті вже не залежить від кожної окремої людини. Гамлет із відчаєм зупинився перед закономірністю, яку він не може собі чітко сформулювати. В його уяві виникають химерні образи: "море лиха", "тягар життя", "гострі стріли долі", "бичі й наруги часу", нарешті, "звихнувся час". Якимось несподіваним для нього чином ці біди втілюють для нього не тільки злочинці на зразок Клавдія, а й найближчі і найдорожчі для нього люди — мати, кохана дівчина, університетські друзі, улюблений друг дитячих ігор блазень Йорик.

Збігло лише кілька днів від клятви Гамлета, і ось уже гине Клавдій, покараний

судом людської справедливості, вмирають інші люди, покарані долею за слабкість, легкодухість, моральні вагання. Отже, "море лиха" зникло? Та ні, зло непохитне. Наприкінці п'єси Гораціо і Фортінбрас, віддавши останню шану мертвому принцу, спішно йдуть заспокоювати "народ в нестямі", щоб запобігти "лиха, змов чи бунту". А на чолі держави стає Фортінбрас, у якого дістане волі й рішучості і народне повстання придушити, і всіх ворогів держави у разі необхідності стратити, і кровопролиттям відплатити за образу чи замах на особисту честь.

Останнє слово в трагедії залишається не за постулатом вищої моралі. Трон переходить до короля-прагматика, паладина приватного інтересу, макіавеллісту. Настає новий час, коли людська мораль, ледве отримавши перемогу над минулим, знову відтиснута на задній план.